

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Климчук Ю.П.

На основі аналізу наукових підходів дослідників проведено комплексний аналіз психологічних засад виявлення насильницької поведінки в підлітковому віці з метою з'ясування причин такої поведінки та методів, спрямованих на запобігання і подолання цього явища.

Ключові слова: *насилля, насильницька поведінка, феномен, агресія, фрустрація, підліткове середовище, особистість, маскуліність.*

На основе анализа научных подходов ученых проведен комплексный анализ психологических основ выявления насильственного поведения в подростковом возрасте с целью определения причин такого поведения, и методов по предупреждению и преодолению этого явления.

Ключевые слова: *насилие, насильственное поведение, феномен, агрессия, фрустрация, подростковая среда, личность, маскулинность.*

An analysis of the opinions of leading scholars in the field of psychology, the author of a comprehensive analysis of the psychological foundations identify violent behavior in adolescence in order to determine the reasons for such behavior, and methods to prevent and combat this phenomenon.

Key words: *violence, violent behavior, a phenomenon, aggression, frustration, among adolescents, identity, masculinity.*

Постановка наукової проблеми. Дослідження останніх років свідчать про зростання агресивної і насильницької поведінки в підлітковому середовищі.

Тривогу викликає той факт, що різні форми насилля, як безпосереднього (бійки, фізичне насилля), так і непрямого (образи, насмішки, у тому числі й нецензурні), сприймаються українськими підлітками як цілком допустимі. Дані останніх років підтверджують той факт, що соціальна ситуація в Україні призвела до значної криміналізації суспільства та проникнення різних форм асоціальної поведінки в підліткове середовище. Ця загрозна ситуація рефлексується як деструктивна й маргінальна за своєю суттю: старі нормативні регулятори соціальної поведінки підлітків значно розхиталися, а новий (ціннісний) тип регуляції ще не сформувався.

Насильницька поведінка неповнолітніх має свою специфічну природу й розглядається як результат соціогенезу, що йде під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особистість підлітка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну кількість теоретичних, психологічних, філософських, соціологічних, психоаналітичних досліджень проблем насильницької поведінки в суспільстві детально досліджували такі вчені як, А.Є. Личко, В.М. М'ясищев, О.О. Кочемировська, В.М. Оржеховська, І.С Кон, А.А. Реан, Б.С Братусь, А.Є. Архангельський, А.М. Бойко та багато інших.

Вихідні передумови та мета дослідження. Феномен насилля становить собою серйозну міждисциплінарну проблему. Причому його вияви вкрай різноманітні. До того ж, залежно від тих чи інших дослідницьких пріоритетів і соціального замовлення, аналізувалися різні аспекти насильницької поведінки або, принаймні, тісно пов'язані з нею: недисциплінована поведінка, "важкі" підлітки, агресивна поведінка в підлітковому середовищі тощо. Цей феномен охоплює фізичну, психологічну й сексуальну сфери. В останньому випадку насилля доповнюється такими термінами, як "домагання", "спокушання" та ін. Одним словом, у тому чи іншому вигляді, у тих чи інших аспектах феномен насилля був предметом наукового аналізу в усіх гуманітарних дисциплінах і мішенню корекції. Слід зазначити, що водночас, у вітчизняній літературі як певний цілісний феномен насилля практично не розглядалося.

Незважаючи на значні зусилля, спрямовані на створення профілактичних і корекційних програм, до остаточного розв'язання проблеми насилля в підлітковому середовищі, на нашу думку, ще далеко, отож ставимо завдання у статті здійснити психологічний аналіз та передумови формування насильницької поведінки у осіб підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільших у науковій літературі є традиція психологічного вивчення насилля. Водночас, у психології феномен насилля розгорнено досліджувався як проблема агресії, бібліографія з якої є неймовірно широкою. Агресія розглядалася з різних методологічних позицій: психоаналітичної, поведінкової, когнітивної, диспозиційної, етологічної та ін. Інтерес до проблеми агресії виник ще на початку ХХ ст. й у науковому плані був ініційований працями З. Фрейда, який надав агресивному інстинкту первинного статусу [15].

У соціально-культурному плані інтерес до агресії був викликаний тим, що ХХ ст. принесло демонічні наслідки воєн і руйнувань, пов'язаних із наявністю деструктивних тенденцій у людській психіці.

Патогенез агресії в концепціях різних психологічних шкіл представлено по-різному: 1) як результат фрустрації; 2) як результат неадаптивних думок; 3) як результат навчання на агресивних моделях; 4) як стильову характеристику особистості; 5) як універсальну природу людини; 6) як результат дії соціальних ситуацій.

Водночас, семантика категорії "агресія" не включає такі форми поведінки, як образа, приниження, примус, домагання тощо. Природно, що вони несуть певний агресивний заряд, але він не явно виражений і не є основним, оскільки ці форми поведінки не пов'язані із гнівом та не направлені на інструментальне досягнення мети.

Насилля – це складний багаторівневий соціокультурний і соціопсихологічний феномен, що призводить до особистісних порушень та негативних соціальних наслідків [6, с. 536]. Вивчення насильницьких форм поведінки стало актуальним у середині ХХ ст., коли зросла агресивність соціального середовища й соціальні моделі сили та індивідуального успіху стали переважати в багатьох культурах. Американська модель "людини-робізна", здатної самотужки, без сторонньої допомоги випередити інших в отриманні життєвих благ, тривалий час (до рисменівської моделі "людини-локатора") лишалася маяком на життєвому шляху багатьох поколінь [1].

Крім того, для маскулінних культур ідея насилля є органічною, оскільки маскулінність інтерпретується як інструментальність: спрямованість на справу, емоційна холодність, тверезий розрахунок, суперництво тощо [7]. Дж. Хофстед розглядає "маскулінність / фемінінність" як одне з чотирьох вимірювань культури поряд із "дистанцією влади", "ригідністю" й "індивідуалізмом". Маскулінність – це характеристика тих культур, у яких чоловіки нормативно повинні бути асертивними, жорсткими, сфокусованими на матеріальному успіхові, а жінки – м'якшими, ніжнішими, скромнішими. За даними Дж. Хофстеда, маскулінність культури значною мірою корелює із:

- а) потребою у визнанні та першості, а не з доброзичливістю;
- б) рівнем асертивності (упевненості в собі, самодостатності), а не зі служінням (service) іншим людям;
- в) індексом дозволу деяких асоціальних дій (викрадення автомобіля, уживання наркотиків тощо);
- г) орієнтацією на високу зарплату, а не на хороші умови роботи;
- д) заповзятливістю;
- е) професіоналізмом і діловою успішністю;

В іншій своїй роботі Дж. Хофстед указує, що в маскулінних культурах домінуючі цінності – це матеріальний успіх, гроші й речі. Саме в маскулінній культурі виявляється симпатія до сили, а в сім'ях у ставленні до синів допускаються фізичні способи виховання.

Насилля суперечить гуманістичним цінностям демократії, егалітарності, доповнення й рівноправності статі [10] та цілком узгоджується із цінностями маніпулювання [8].

Маніпуляція багатоліка [8]: вона виявляється то у формі нечесної гри із пастками в трансактному підході Е. Берна [2], то в образі

холодної ділової макіавеллістичної особистості, описаної Р. Хрісті, то в іпостасі людини, яка відмовилася від самоактуалізації (антонімічна пара: маніпулятор – актуалізатор), Е. Шострема, то у вигляді інграціації, описаної Е. Джонсом [5] тощо. Ці підходи обкреслюють досить широку сферу маніпулятивного контакту [8].

Група американського психолога Р. Хрісті проаналізувала особистісні якості людини-маніпулятора. Серія досліджень цієї проблеми привела до побудови моделі маніпулятивної особистості. Маніпулятора характеризують такі складники:

1) "образ світу". Інші люди сприймаються з погляду власних інтересів як об'єкти, якими можна маніпулювати для реалізації намічених цілей;

2) "система цінностей". Беруться до уваги лише ті люди, які сприяють реалізації власних цілей;

3) "установки на інших". Виявляється у малій кількості позитивних емоцій, легкому ставленні до потреб інших людей;

4) "мотивація". В ієрархії мотивів важливе місце посідає успіх;

5) "емоційна стійкість". Толерантні до дії зовнішніх факторів, що дозволяє сконцентруватися на основному. У таких людей рідко виявляються ознаки дезорганізації поведінки [8].

Особи з високими показниками макіавеллізму виявляють "синдром холоду": стійкість до зовнішніх соціальних впливів, ігнорування цілей і почуттів інших людей, установку на контроль зовнішньої ситуації. Низький ступінь макіавеллізму призводить до синдрому "м'якого контакту", який має альтернативні визначення. Макіавеллістична особистість, на думку О.С. Кочаряна [9], становила собою західний зразок маскулінності до середини ХХ ст.

Західна культура, з одного боку, культивує персональні цінності особистісного зростання (силу "я", прагматичність, орієнтацію на успіх), а з іншого – цінності гуманізму й демократії, представлені надособистісними цінностями духовного вектора людського розвитку – любов'ю, дружною, творчістю. Підтримуємо позицію О.В. Сухомлинської про те, що існує два вектори особистісного зростання – особистісний і духовний (надособистісний) [14]. Ідея представників психосинтезу полягає в тому, що в людини, яка розвивається переважно по осі "персональних цінностей" (особистісний вектор), виникають маніпулятивні форми поведінки. Щодо цього, насилля є не тільки відвертою агресією й тиском на іншого, щоб домогтися свого, а й абсолютно неагресивними формами поведінки, наприклад, ввічливість і дружельюбність можуть бути такими ж маніпулятивними і направленими на досягнення мети.

Отже, насилля може виступати певним культурним зразком маніпулятивних, суто ділових стосунків. Вступаючи в такі стосунки, людина готова примушувати іншого робити те, що потрібно маніпуляторіві. Суспільство, де одна людина може використати іншу як засіб досягнення власних цілей, приречене на насильницькі форми поведінки. У цьому сенсі цікавим є підхід М. Бубера, який вважає, що для нормальних стосунків зв'язок "Я – Він" слід трансформувати у стосунки "Я – Ти" [4].

Слід виділити такі чотири параметри, що визначають певну узгальнену форму насилля:

- 1) переживання гніву й відсутність гніву;
- 2) наявність агресії, жорстокості та їхня відсутність;
- 3) спрямованість на досягнення мети й відсутність такої спрямованості;
- 4) утиск прав іншого (зважання на думки та бажання іншого) й неповага прав іншого.

Останній критерій (правий його полюс) є облігатною складовою частиною насильницької поведінки. На думку Б.С. Братуся, чим ближчим є ставлення до іншої людини не як до самостійної цінності, а як до засобу для задоволення особистих потреб та інтересів, тим глибшим є ступінь особистісної патології [3].

Враховуючи ці три параметри, можна виділити декілька варіантів їхніх комбінацій:

- а) гнів, агресія, досягнення мети – злобне цільове насилля;
- б) агресія, спрямованість на досягнення мети, відсутність гніву – маніпулятивне агресивне насилля;
- в) відсутність гніву, агресії, спрямованості на досягнення мети – домінуюче насилля (як стильова стійка форма поведінки);
- г) гнів, агресія, жорстокість і відсутність мети – злобне нецільове насилля.

Виходячи із наведених вище комбінацій параметрів насилля, ми можемо стверджувати, що, по-перше, форм насилля багато, по-друге, їхня класифікація залежить від тих початкових параметрів, які лягають в її основу.

Насилля в міжособистісних, у тому числі міжстатевих, стосунках може позначати абсолютно різні феномени:

- а) застосування фізичної сили до кого-небудь;
- б) примусова дія, спрямована на кого-небудь, порушення особистої недоторканності;
- в) утиск, беззаконня [12].

Поняття "насилля" є близьким до поняття "жорстокість". У тлумачному словнику В.І. Даля знаходимо такі синоніми до слова "жорстокий":

немилосердний, безжальний, нелюдяний, немилостивий, той, що не знає жалості, жалю, співчуття; безмірно суворий, тяжкий або болісний, нестерпний, незборимо грізний, невблаганний. Отже, коли жорстокість є якістю, вчинком жорстокої людини, то вона допускає, що одна людина може завдати шкоду іншій людині або живій істоті. Тобто можна говорити про те, що жорстокість – один із видів агресії або агресивної поведінки.

Варто зауважити, що сплеск інтересу до проблеми соціальної природи насилля відбувся в 60-ті роки. З'явилася велика кількість експериментальних досліджень насильницької поведінки, проведених переважно в руслі когнітивно-поведінкового підходу. Водночас, істотні відмінності в рівнях та інтенсивності насилля, наявність його різноманітних форм ускладнюють отримання певних уніфікованих, інваріантних закономірностей.

У 70-ті роки під впливом діяльності правозахисних організацій насилля почали вивчати значно інтенсивніше, різко зросла увага до проблеми впливу наслідків насилля, деструктивних для особистості, на окремі категорії людей: жінок і дітей. Розроблено типологію форм насилля. Інтенсивно досліджувалися сімейне й сексуальне насилля, насилля в підлітковому середовищі, роль ЗМІ, які виступають іміджмейкером насилля, проводять пропаганду образу "крутого хлопця", "мачо", а також слугують каналами розповсюдження цінності віогентної поведінки. Розглядалися питання подолання насильницьких форм поведінки за допомогою спеціальних соціотерапевтичних програм.

Культурно-соціологічний погляд на проблему насилля слід доповнити психолого-педагогічним, тобто таким, що вивчає конкретні механізми формування насильницької поведінки й розробляє програми її подолання.

У зв'язку із багатоаспектністю та різноманітністю форм насилля його конкретні визначення часто неузгоджені: автори відображають лише той аспект проблеми, який є найближчим за родом їхньої професійної діяльності.

За визначенням Н. Уолкера, насилля – це завдання тілесних пошкоджень самоохоронного або садистичного генезису. Виходячи із цього, психологічні механізми насилля близькі або, в будь-якому разі, вони не можуть бути розглянуті у відриві від традицій вивчення агресивної поведінки. Тим більше, що впродовж тривалого часу насильницька поведінка не піддавалася спеціальному аналізу, а розглядалася в рамках теорій агресії та агресивності й фактично, ототожнювалася з агресивною поведінкою [11].

Підтримуємо думку науковців, що проблеми, пов'язані з пубертатною кризою, створюють умови для виникнення насильницької поведінки в підлітка.

Психологічні особливості підліткового віку у випадках, коли вони особливо виражені, отримали назву "підліткового комплексу", а пов'язані з ними порушення поведінки – "пубертатної кризи". Серед спільних особливостей цього віку А.Є. Личко [12] відзначає мінливість настрою з переходами від нестримних веселощів до смутку, а також низку поперемінно виступаючих полярних якостей: сенситивність – зайву самовпевненість, чутливість – черствість, хворобливу соромливість – розбещеність, плотське фантазування – сухе мудрування тощо.

У 70-х роках у західній психологічній літературі поширилася концепція Е. Еріксона про "кризу ідентичності" як про головну особливість підліткового віку. Під "ідентичністю" мається на увазі визначення себе як особистості, індивідуальності, відповідь самому собі на питання: "Хто я такий?" і "Як я впишуся у світ дорослих?" Новий психосоціальний параметр, що з'являється в підлітковий період, на позитивному полюсі має его-ідентичності (тотожності самому собі), на негативному полюсі – роліві змішання. Завдання, з яким стикаються підлітки, полягає в тому, щоб зібрати воєдино всі знання про самих себе (які вони сини, дочки, студенти, спортсмени, музиканти й т. п.) та інтегрувати ці численні образи себе в особистісну ідентичність. Нездатність підлітків досягти особистісної ідентичності призводить до того, що Е. Еріксон назвав кризою ідентичності [16]. Багато підлітків, котрі переживають специфічний для цього віку конфлікт, відчувають пронизливе почуття своєї непотрібності, душевного розладу й безцільності. Вони відчувають і свою непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість, іноді кидаються в бік "негативної" ідентичності, протилежної тій, що настирливо пропонують їм батьки та однолітки. Так виникають деякі види делінквентної поведінки.

На думку З. Фрейда, пубертатна криза, окрім "кризи ідентичності", складається також із "кризи авторитету" й "сексуальної кризи". Криза авторитету виводиться як наслідок едипового комплексу, як "протест проти батька". Слабка роль у сучасній сім'ї батька, який перестав бути "символом влади", або його відсутність у неповних сім'ях призводять до поширення цього протесту на всі авторитети світу дорослих. Крайніми виявами цієї кризи є втечі з дому і бродяжництво. Із кризою ідентичності пов'язується схильність до психогенних депресій, суїцидальної поведінки тощо [15].

А.Є. Личко [12] вважає, що підлітковий вік справді критичний, але тільки стосовно становлення характеру як базису особистості. Особистість у цілому як система взаємин [13] (з її інтелектом, здібностями, схильностями, світоглядом та іншими компонентами) продовжує формуватися й після досягнення фізичної зрілості. Характер же

закладається саме в підлітковому віці і в подальшому житті лише під впливом надзвичайних подій здатний зазнати значних змін. У період становлення характеру бувають особливо помітні його типологічні риси. Але разом із загостренням типологічних рис підлітковому віку властиві певні загальні якості – психологічні особливості, поведінкові моделі – які А.Є. Личко [12] називає специфічно підлітковими поведінковими реакціями на дії середовища, насамперед найближчого соціального оточення.

Із точки зору А.Є. Личко [12], суть "підліткового комплексу" складають властиві цьому віку підліткові поведінкові реакції. До них належать реакція емансипації, реакція групування з однолітками, реакція захоплення (хобі-реакція) і реакції, зумовлені сексуальним потягом, що формується в цей період.

Здійснений психологічний аналіз виникнення насильницької поведінки дає змогу зробити висновки.

1. Насилля – це складний багаторівневий соціокультурний і соціо-психологічний феномен, що призводить до особистісних порушень та негативних соціальних наслідків.

2. Доведено, що насилля може виступати певним культурним зразком маніпулятивних, суто ділових стосунків. Вступаючи в такі стосунки, людина готова примушувати іншого робити те, що потрібно маніпуляторіві. Суспільство, де одна людина може використати іншу як засіб досягнення власних цілей, приречене на насильницькі форми поведінки.

3. Насильницька поведінка неповнолітніх має свою специфічну природу й розглядається як результат соціогенезу, який відбувається під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особистість підлітка.

Подальші наукові розвідки вбачаємо в дослідженні соціально-психологічних чинників прояву насильницької поведінки в середовищі підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 399 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
4. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : Прогресс, 1995. – 402 с.

5. Бюттнер К. Жить с агрессивными детьми ; пер. с нем. / К. Бюттнер. – М. : Педагогика, 1991. – 144 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Русский язык / В.И. Даль. – М., 1989. – 924 с.
7. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста. Руководство для врачей / В.В. Ковалев. – М. : Медицина, 1979. – 608 с.
8. Кон И.С. Введение в сексологию / И.С. Кон. – М. : Медицина, 1989. – 332 с.
9. Кочарян А.С. Механизм манипуляции и личность: обзор и психотерапевтические приложения / А.С. Кочарян // Вестник Харьковского университета. – 1992. – №366. – С. 15-20.
10. Кэмпбелл Д. Щит стыда: размышления об оценке состояния подростков, совершивших сексуальное насилие над детьми / Д. Кэмпбелл // Руководство по предупреждению насилия над детьми : учеб. изд. для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студ. пед. вузов / под ред. Н.К. Асановой. – М. : Гуманит. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 254-274.
11. Кэмпбелл Д. Насилие как защита от нервного расстройства в подростковом возрасте / Д. Кэмпбелл // Руководство по предупреждению насилия над детьми : учеб. изд. для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов пед. вузов / под ред. Н.К. Асановой. – М. : Гуманит. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 57-72.
12. Личко А.Е. Подростковая психиатрия / А.Е. Личко. – Л. : Медицина, 1985. – 416 с.
13. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л. : Медгиз, 1960. – 187 с.
14. Сухомлинська О.В. Що таке духовність сьогодні? / О.В. Сухомлинська // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах. – Кн. 1. – К., 2000. – С. 7-10.
15. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд // Я и Оно: пер. с нем. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1 – С. 175-406.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис ; пер. с англ. / А.В. Толстых, Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – С. 45-58.

УДК 159.992:316.454.52-053.9

ПОТРЕБА У СПІЛКУВАННІ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Коваленко О.Г.

У статті проаналізовано особливості потреби у спілкуванні осіб похилого віку. Виявлено, що рівень такої потреби осіб похилого віку є